

Ма КОНСТАНТИН ДРАГАШ
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs

ЦЕЈМС ФАЗИ (1794–1878) И ВЛАДИМИР ЈОВАНОВИЋ (1833–1922): ПОЗНАНСТВО, УТИЦАЈИ, ИДЕЈЕ

САЖЕТАК: Сажет приказ живота, дела и политичких идеја Цејмса Фазија (1794–1878), оснивача Женевске републике, творца радикалне партије у кантону Женева и утемељитеља њеног првог демократског устава (1847). Испитивање значаја који Фази има као лични пријатељ Владимира Јовановића (1833–1922), у периоду док је Јовановић боравио у Женеви (1864–1866, 1870). Анализа идејног наслеђа којим га је задужио концепт швајцарског републиканизма и федерализма, те упоређивање сличности и разлика у њиховим идејним, политичко-филозофским погледима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Цејмс Фази, Женева, Женевска револуција, радикализам, Владимир Јовановић, демократија

Тема духовне и интелектуалне климе, као и политичке атмосфере Швајцарске XIX века у српској историографији није исцрпно обрађена.¹ Циљ овог рада јесте да приближи и осветли идејно исходиште швајцарског радикализма оличеног кроз сажет приказ живота и идеја женевског политичара Цејмса Фазија (1794–1878) и додир тог радикализма са српским идеологом либерализма Владимиром Јовановићем (1833–1922). О Цејмсу Фазију у домаћој литератури није писано исцрпно и детаљно, осим узгредно и кроз

---

¹ Овде упућујемо само на значајније публикације које се баве боравком српских интелектуалаца у Швајцарској: Ж. Младеновић, *Прва година Скерлићевих ситудија у Швајцарској*, Нови Сад 1940; Љ. Трговчевић, *Планирана елиџа: о ситуденицима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003; Љ. Трговчевић, „Студенти из Србије у Швајцарској до краја Првог светског рата”, *Историјски часопис* XLIV (1997), Београд 1998, 181–208; В. Вулетић, „Русија и Руси у ’Успоменама’”, у: *Друштвена и политичка мисао и делатност Владимира Јовановића*, Београд 2011, 203–229; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, књ. 1, Београд 1990; А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008; Ж. В. Марковић, *Срби у Швајцарској: ситуденици 1863–1918*, књ. 1, Крагујевац 2018; Ж. В. Марковић, *Срби у Швајцарској 1914–1918*, књ. 2, Крагујевац 2018.

кратка обавештења, кроз публикације које су проучавале политичку атмосферу окружења српске емиграције у Швајцарској.²

ЏЕЈМС ФАЗИ – ЖИВОТ

Џејмс Фази³ рођен је, као друго од четворо деце, 12. маја 1794. у француској хугенотској породици, у граду Женеви, седишту истоименог кантона унутар Швајцарске Конфедерације. Отац Џејмса Фазија био је трговац, припадник средње класе, успешан власник неколико текстилних радионица и платнени занатлија, познат и као првак „новог либерализма” Женеви.⁴ Отац је био водећи присталица идеја Француске револуције у Женеви.⁵ Фази је на рођењу добио име Жан-Жакоб (Jean-Jacob), али је био познат под надимком Џејмс (James), који му је остао од младости.⁶ Његова мајка, рођена у Русији, склона интелектуалном промишљању, сину је усадила љубав према делима Фуријеа, Сен-Симона, Енфантина; треба истаћи да културна веза Швајцарске и Руског царства тог времена није била без значаја.⁷ Најпре се школовао у Немачкој, у граду Нојведу, где је научио немачки, а потом у

² Упућујемо на следеће публикације: Б. Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, Београд 2017; Б. Бешлин, *Евројски ушњицаји на српски либерализам у XIX веку*, Београд 2005; Д. Т. Батаковић, „Владимир Јовановић: идеолог либерализма у Србији”, *Нова српска политичка мисао* 2–3 (1998), 235–276.

³ Литература о Џејмсу Фазију је релативно обимна у швајцарској историографији. Два кључна дела која се тичу његовог живота искоришћена су у овом раду, тзв. „Фазијеви” мемоари, писани у трећем лицу – *Les mémoires de James Fazy, homme d'Etat genevois (1794–1878)*, par Ruchon François (intr. et notes), Genève: Celta, 1947, као и биографија коју је написао његов нећак, швајцарски историчар Анри Фази (1842–1920) – H. Fazy, *James Fazy. Sa vie et son œuvre*, Genève: H. Georg, 1887. Друге публикације: V. M. Dubois, *L'oeuvre politique de James Fazy (1794–1878) et son apport à l'avènement des droits fondamentaux à Genève. Sources doctrinales et contexte historique*, Genève: Université de Genève, 2015; V. M. Dubois, “Les droits individuels dans la pensée de James Fazy, radical genevois”, *Le radicalisme à Genève au XIXe siècle. Un mouvement au pluriel*. Actes du colloque du 6 novembre 2010, publiés sous la direction d' Olivier Meuwly et Nicolas Gex., Genève: Slatkine, 2012, 47–65; G. O. Bron, “Un 'dictateur' bien ficelé: les dernières années du 'système' de James Fazy (1861–1865)”, *Le radicalisme à Genève au XIXe siècle: un mouvement au pluriel*. Actes du colloque du 6 novembre 2010, publiés sous la direction d' Olivier Meuwly et Nicolas Gex., Genève: Slatkine, 2012, 149–178; M. Vuilleumier, “Mazzini, Filippo de Boni et James Fazy, 1847–1849”, *Bollettino della Domus mazziniana*, Pisa, Anno 18 (1972), №2, 176–185; W. E. Rappard, *L'avènement de la démocratie moderne à Genève (1814–1847)*, Genève: A. Jullien, 1942.

⁴ O. Perroux, *Tradition, vocation et progrès. Les élites bourgeoises de Genève (1814–1914)*, Genève, 2003, 65. У раду је коришћено електронско, PDF издање (из 2003). Објављено као књига: O. Perroux, *Tradition, vocation et progrès. Les élites bourgeoises de Genève (1814–1914)*, Genève: Edition Slatkine, 2006.

⁵ J. Billington, *Fire in the Minds of Men. Origins of the Revolutionary Faith*, New York: Basic Books, 1980, 196.

⁶ Фазијеви преци су као протестанти напустили Француску после доношења Нантског едикта 1685. H. Fazy, *нав. дело*, 3. *Les mémoires de James Fazy...*, 19 (у даљем навођењу: *Les mémoires*).

⁷ Та веза у великој мери огледа се у личности Фредерика де Лахарпа (1754–1838), правника, масона, учитеља на двору Катарине Велике, учитеља руског цара Александра I, који је у Русији боравио до 1795. C. Monnard, *Notice biographique sur le général Frédéric de La Harpe*, Lausanne: Benj. Corbaz, Libraire, Cité Devant, Genève: Ledouble, Librairie, Rue de la Cité,

Француској у којој ће остати све до 1820.⁸ На основу властитих бележака из *Мемоара*, писаних седамдесетих година XIX века, и из биографије коју је 1887. године објавио његов нећак Анри, сазнаје се да је у младости био под великим утицајем немачких песника Клопштока и Гетеа, да је читао Хомера, Ролена⁹, а да је од свих писаца највише био одушевљен делима Русоа, у коме је препознао животног учитеља и неприкосновеног узора, филозофа којег је ишчитавао „без досађивања”.¹⁰

Фази је у Паризу од 1814. показивао наклоност према пораженој револуционарној струји, преживелој након бурбонске рестаурације, где је започео са студијама права.¹¹ Намеравао је да постане новинар и књижевник, па се кретао у париским опозиционим публицистичким круговима. Када је објавио своје прво значајно књижевно дело, роман у дијалогу *Човек у деловима* (*L'Homme aux portions*), Фази је већ био у додиру са представницима карбонарског покрета, нарочито са генералом Лафајетом, који је у том покрету играо немалу улогу.¹² Фази је, између осталог, лично познавао Филипа Бушеза, водећег француског карбонара двадесетих година XIX века, као и Жубера, оснивача *Haute Vente*, централног комитета тајног карбонарског друштва унутар Француске.¹³ Фази се у Женеви из Француске први пут вратио 1821. године, када се суочио са недовољним радикализмом либералне опозиције у кантоналном Представничком савету (*Conseil Representatif*).¹⁴ Истакнути либерали у Савету тада су били филозоф Симон де Сисмонди и Пелегрино Роси, каснији председник комисије за ревизију Пакта из 1815. године.¹⁵ У то време, кантон Женева припадао је Швајцарској Конфедера-

1838, 4–25, 33–43. В. Lesclaze, “James Fazy 1794–1878 ou l’ invention de la Genève moderne”, *Citoyens de Genève, citoyens suisses*, Genève: S. Hurter, 1998, 38.

⁸ Са 15 година Фази је, године 1809, дошао у градић Болбек, на северу Нормандије, где се школовао годину дана, после чега је отишао у Лион. Године 1814. прешао је у Париз. Н. Fazy, *нав. дело*, 7–8.

⁹ Шарл Ролан (Charles Rollin) (1661–1741), француски историчар антике. У својим *Мемоарима* Фази наводи да је читао његово дело *Грчка и римска историја*. *Les mémoires...*, 20.

¹⁰ Фази је био, по властитом сведочењу, под изразитим утицајем Русоових аутобиографских списа, пуних сентименталности и личних запажања, у које спадају *Исповесци* и *Сањарења усамљеног шетача*. Н. Fazy, *нав. дело*, 4–5. J. Frachebourg, “James Fazy. L’ homme, le démocrate, le magistrat”, *Actes de l’ Institut National Genevois* 23 (1979), 9–10. V. M. Dubois, *нав. дело*, 12. Више о утицају Русоа на политичко „формирање” Фазија у: V. M. Dubois, “James Fazy et l’ héritage politique de Jean – Jacques Rousseau à Genève”, *Rousseau, le droit et l’ histoire des institutions*. Actes du Colloque international pour le tricentenaire de la naissance de Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), organisé à Genève, les 12, 13 et 14 septembre 2012, édités par Alfred Dufour, François Quastana et Victor Monnier, Genève: Schulthess, 2013, 343–364.

¹¹ Н. Fazy, *нав. дело*, 6–8. *Les mémoires...*, 20–21.

¹² Н. Fazy, *нав. дело*, 16.

¹³ *Les mémoires...*, 27. G. Castella, *Buchez historien. Sa théorie du progrès dans la philosophie de l’ histoire*, Fribourg: Fragnière Frères, 1909, 19–20.

¹⁴ Н. Fazy, *нав. дело*, 19.

¹⁵ Симон де Сисмонди (1773–1842) и Пелегрино Роси (1787–1848) били су истакнути интелектуалци и јавни делатници Швајцарске XIX века. Сисмонди се истакао као филозоф либерализма, англофил, критичар протекционизма у економској доктрини и заговорник компромиса између либералне државе и радника. Роси је био италијански професор права у Болоњи и Женеви, шеф папске владе Пија X. Пројекат за нацрт новог устава Конфедерације носио је назив по њему. О. Meuwly, *Les penseurs politiques du 19e siècle. Les combats d’ idées à l’ origine de la Suisse moderne*, Lausanne: Presses polytechniques et universitaires roman-

цији, којој је била додељена независност одлуком Бечког конгреса. Повезао се са италијанском емиграцијом и Мишелом Буонаротијем, карбонаром из Тоскане, некадашњим сарадником Бабефа.¹⁶

Када се други пут вратио у Женеви 1825, постао је сведок тога да се град претворио у бастион обновљене рестаурације и тада је почео да се залаже за демократске реформе и опште право гласа.¹⁷ Исте године покренуо је лист *Женевски дневник (Journal de Genève)* у којем је писао критике, публицистичке чланке и коментаре, као и своје прве радикалне политичке програме; уз то, у прво време највећу пажњу посветио је критици изборног закона за чланове женевског већа.¹⁸ *Женевски дневник* излазио је једанпут недељно и био је замишљен као подстрек градским књижевним и уметничким покретима и појединцима, али и као средство да се убрзају настојања за неопходним политичким реформама.¹⁹ Вратио се 1827. године у Париз, где је престао да буде члан тајних друштава, отворено пружајући подршку либералној опозицији.²⁰ Учествоје у оснивању часописа *За и против (Le Pour et le Contre)*, недуго потом постаје оснивач и главни уредник листа *Револуција (La Révolution)*, листа намењеног борби за слободу штампе и критици одредаба конзервативно оријентисане *Повеље (Charte)*, уставног акта Француске донетог 1814. године.²¹

После боравка у Паризу Фази је 1833, по узору на Мацинијев часопис *Млада Европа*, у Женеви успоставио први дневни лист у Швајцарској – *Централна Европа (L'Europe Centrale)*, чија будућност, због финансијских потешкоћа, неће предуго трајати. Најпре као познаници, затим и као блиски пријатељи и политички истомишљеници, Ђузепе Мацини и Џејмс Фази су током година одржавали контакт, али су улазили у сукобе и нераумевања, често се међусобно оптужујући.²² Илуструјући пример њиховог непријатељства, наводимо пример из 1836. када је Фази оштро протествовао против конспиративно-мистичних принципа Младе Швајцарске.²³ Године 1841. Фази постаје члан револуционарног демократског друштва Удружење Тре-

des, 2007, 53–57. Н. Köhn, *Nationalism and Liberty. The Swiss Example*, London: Allen and Unwin, 1956, 69–70; Д. де Ружмон, *Швајцарска или Историја срећног народа*, Београд 2004, 67.

¹⁶ Н. Fazy, *нав. дело*, 22.

¹⁷ *Истио*, 29–31, 33.

¹⁸ У време Фазијевог повратка 1825. године, право гласа у Женеви било је одређено имовинским цензом: припадало је грађанима који су плаћали 25 флорина директних пореза, почасним лицима, свештеницима и „ретенторима” – онима који би одлучивали ко улази у Савет од највише добијених гласова. *Истио*, 37–39.

¹⁹ V. M. Dubois, *нав. дело*, 197–198.

²⁰ *Les mémoires...*, 43–44.

²¹ V. M. Dubois, *нав. дело*, 202.

²² То се добро види по питању италијанских избеглица, у малој брошурици која је објављена у Женеви 1854. под називом *Џејмс Фази, Мацини и Федерално веће (James Fazy, Mazzini, et le Conseil Fédéral)*, у којој су објављена два оштра Мацинијева писма против Фазија. У тим писмима Мацини протестује против швајцарског третирања италијанских избеглица, оптужујући Федерално веће за репресију и цензуру, а Фазија као „агента Аустрије, материјалисту и језуиту”. G. Mazzini, *James Fazy et le Conseil fédéral*, Genève 1854, 375–389. G. Mazzini, *Politica ed Economia*, Vol. I, Milano: Sonzogno, 1939, 126.

²³ *Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini*, Vol. XI, *Epistolario*, Vol. IV, Imola: Paolo Galeati, 1911, 204–209.

ћег марта (L' Association de Trois Mars) и узима учешће у неуспешној побуни 22. новембра 1841. године против градских власти. Захтеви те организације подразумевали су реформу изборног система и проширивање бирачког права, као и поделу извршне власти.²⁴ Фази наставља да предводи радикалну опозицију властима, објављујући чланке, полемике, расправе, учествујући у јавном животу. Године 1842. покреће лист *Представник (L'Representant)* у којем захтева смањење броја чланова Савета, слободне изборе за извршну власт и општински избор градоначелника, те учествује у дебатама о пројекту тадашњег устава.²⁵

Већина историчара се слаже да је Џејмс Фази кључна и најважнија личност Женевске револуције, изведене октобра 1846.²⁶ Градске власти су 7. октобра покушале оружаним путем да зауставе спонтано окупљање грађана, али су у томе претрпеле неуспех. Велики део окупљених долазио је из насеља Сен Жервез, кварта насељеног радницима, међу којима је Фази имао немалу подршку.²⁷ Фази је лично предводио побуну на улицама Женеве 8. октобра 1846. којом је конзервативна влада притиснута на спровођење избора.²⁸ Наредног дана био је један од предводника грађана у њиховом окупљању пред Градском већницом, при чему је тог дана било објављено да је Велики савет распуштен.²⁹ Током дебата о предлозима уставних решења Фази се супростављао концептима представничког система демократије, бранећи право директног одлучивања и одржавања редовног референдума на 10 година. Може се пронаћи извесна подударност тока Женевске револуције са током догађаја у Француској револуцији, понајпре у чињеници да су се, према речима самог Фазија, након извршеног преврата појавиле различите политичке струје.³⁰

Општински савет (Conseil Général), национална скупштина свих Женевљана, сазвана је за 9. октобар, пошто је изгласала привремену владу од 10 чланова.³¹ Директна последица револуције било је доношење првог демократског устава Женеве у XIX веку, 1847. године, који ће на снази остати све до 2013. године. У том уставу тачно су одређене улога и надлежности Општинског већа.³² Тај устав познат је као један од највише демократских у

²⁴ V. M. Dubois, *нав. дело*, 88.

²⁵ Фази је критиковао да Устав из 1842. није довољно јасно нагласио суверенитет народа. У исто време, критиковао је Повељу из 1814. да предвиђа превелик број посланика (176), као и предуго трајање њиховог мандата (6 година), тражећи реизбор трећине чланова на 2 године. *Истио*, 140, 143.

²⁶ Мисли се првенствено на Франсоа Рушона (François Ruchon), Бернара Леклаза (Bernard Lesclaze), Жана Фрашебурга (Jean Frachebourg), Вероник Метрал-Дибоа (Veronique Mettral Dubois), чије су публикације коришћене у овом раду.

²⁷ *Les mémoires...*, 102.

²⁸ W. Oechli, *History of Switzerland 1499–1914*, London: Cambridge and London, 1922, 389.

²⁹ Поменути „улазак” народа у Градску већницу у извесној мери подсећа на дан када је Наполеон ушао у Државни савет Француске 1799. У мемоарима је Фази то живописно описао. *Les mémoires...*, 110. V. M. Dubois, *нав. дело*, 97.

³⁰ *Les mémoires...*, 105.

³¹ *Les mémoires...*, 109.

³² Ради разумевања, овде треба истаћи кључне институције женевске државне управе: Општински савет (Conseil Général, општинско веће) представља најстарију установу народ-

своје време.³³ У њему је јасно истакнуто начело да *суверенијетет* почива у народу, уводећи директно и слободно бирање извршне власти од стране грађана, разграничавајући овлашћења управних тела; обезбедио је и индивидуалне слободе, право на неповредивост личне својине, а од посебне важности била је гаранција верске толеранције, право петиције, право слободног привређивања и обавезна и бесплатна секуларна настава.³⁴

Фази је, у време избијања револуција 1848. године широм европског континента, предлагао савез Швајцарске Конфедерације са сардинијским краљем Карлом Албертом. По његовим речима, да је савез био закључен, Италија би се ујединила већ 1848, а Аустрија приморала на либералне реформе чијим би спровођењем избегла многе несреће каснијих ратова са Пруском.³⁵ У то време, у велике противнике Женевске револуције спадали су председник француске владе Гизо и краљ Луј-Филип, које ће Фази оптужити за „самозадовољство, хипокризију и чудовишност у политици”, због њиховог противљења швајцарском радикализму.³⁶ Фази се на челу Државног савета налазио од 1846. до 1853. године, а потом од 1855. до 1861, када је дефинитивно изгубио власт.

Снага, чврстина и моћ женевске радикалне странке били су незамисливи без ауторитета целокупне Фазијеве личности, његове политичке вештине, богатог животног искуства, дипломатског талента и способности за рад са људима. То ће потврдити и вицеконзул Француске у Женеви Жил Занол у писму француском министру спољних послова.³⁷ У сећањима руског револуционара Александра Херцена на боравак у Швајцарској постоји белешка да је Фази 1849. попустио по питању избеглица³⁸ и приклонио се оној стру-

---

не скупштине у Женеви, својеврсну највишу законодавну власт коју су поседовали грађани, облик високе самоуправе, чији корен потиче из средњег века. Савет Држава (Conseil d' Etats) представљао је владу, извршни орган кантона Женеве. V. M. Dubois, *нав. дело*, 183.

³³ *Исио*, 247.

³⁴ *Исио*, 100–101.

³⁵ *Les mémoires...*, 134–136.

³⁶ *Исио*, 126.

³⁷ У децембру 1855. вицеконзул је писао: „Вероватно је да ће из овога Џејмс Фази изаћи као победник. Без њега, радикална партија не би била ништа и не постоји довољно способан лидер који може да замени онога који ју је организовао и водио толико година” (прев. аут.) V. M. Dubois, *нав. дело*, 7.

³⁸ Швајцарска је током XIX века била земља „емиграције”, пружала је политички азил великом броју европских политичара, уметника, научника и револуционара, избеглих из различитих мотива: ратова, глади или јавних прогона. Овде упућујемо, услед обимности, у део релевантне литературе о томе: M. Vuilleumier, *Immigrés et réfugiés en Suisse: aperçu historique*, Zurich: Pro Helvetia, 1987; M. Vuilleumier, “Les exilés communards en Suisse”, *Le Mouvement social*, No. 99, *Au pays de Schneider: Proletariat et militants ouvriers de la Commune à nos jours* (Apr.–Jun, 1977), 47–51; *Revolutionnaires et exiles du XIXe siècle. Auteur d' Alexandre Herzen. Documents inédits*, publiés par M. Vuilleumier, M. Aucouturier, S. Stelling-Michaud et M. Cadot. Genève: Librairie Droz, 1973; R. J. Goldstein, *Political Repression in 19th century*, Totowa, New Jersey: Barnes & Noble Books, 1983; G. Feretti, *Esuli del Risorgimento in Svizzera*, Bologna: Zanichelli, 1948; H. Tóth, *An Exiled Generation: German and Hungarian Refugees of Revolution 1848–1871*, New York: Cambridge University Press, 2014; H. Köhn, *Nationalism and Liberty. The Swiss Example*, London: Allen and Unwin, 1956; J. M. Meijer, *The Knowledge and Revolution. Russian Colony in Zurich (1870–1873). A contribution to the study of Russian Populism*, Assen: Van Gorcum Press, 1955; C. H. Church, R. H. Head, *A Concise History of Switzerland*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

ји која је захтевала, на притисак европских сила, њихов прогон; Херцен је, у не тако добрим односима са Фазијем, описао његове намере да протерује и застрашује избеглице, посебно левичаре.³⁹

Фазијев највећи допринос развиту Женевског кантона биле су његове опсежне економске и финансијске реформе, као и оне политичке, просветне⁴⁰, здравствене, које су довеле до побољшања животног стандарда и општег пораста услова живота у граду и ван њега. Обновно је Кантоналну болницу (Hôpital cantonal), а у финансијском погледу укинуо је Економски савет (Société Economique), заменивши га новоформираном Женевском банком (Banque de Genève) и Хипотекарним заводом (Caisse Hypotecaire).⁴¹ Као председник кантона организовао је банкете (јавне кухиње) за ученике у Женеви, махом сирочад.⁴² Био је заговорник и један од предлагача закона о Политехничкој школи, основане у Цириху, у којој се у другој половини XIX века школовала будућа српска револуционарна омладина, а основао је и Старачки дом (Asile des vieillards).⁴³ Вернер Цимерман је показао да је у периоду 1863–1873. укупно 67 српских студената стекло дипломе на Циришкој политехничкој школи.⁴⁴ Као најужицајнија личност Женеве, Фази је у годинама пред избијање грађанског рата енергично захтевао укидање језуитског реда, њихово протеривање или довођење под контролу јаке федералне установе, Дијете, која би проширила своја овлашћења и очувала мир међу кантонима.⁴⁵

Уочи уједињења Италије и француско-италијанских преговора у Вилафранки, Фази је сматрао да ће се аутономија Савоје изгубити уколико та област постане део Француског царства.⁴⁶ У августу 1864. године дошло је до оружаног сукоба између конзервативаца и радикала у граду, чији је повод био у претходно поништеним изборима на којима је доказано да је на нелегитиман начин, уз крађу гласова, на празно место у Државном савету био изгласан банкар и конзервативни посланик Артур Шеневијер; о томе извештава, у краткој белешци, и Владимир Јовановић у својим мемоарима.⁴⁷

³⁹ A. Herzen, *James Fazy et les réfugiés en Suisse*, Lausanne, 1904, 377.

⁴⁰ Донет је закон којим је школство стављено у надлежност државних институција, премда ће касније, у време *Kulturkampf*, престати да буде обавезно. V. M. Dubois, *нав. дело*, 270.

⁴¹ H. Fazy, *нав. дело*, 227–228, *Les mémoires...*, 115–118.

⁴² J. Billington, *нав. дело*, 198–199.

⁴³ *Les mémoires...*, 140.

⁴⁴ G. Stokes, *Politics as Development: the emergence of political parties in nineteenth century Serbia*, Durham/London: Duke University Press, 1990, 322. О српској револуционарној омладини из Цириха 1868–1873. вид.: Љ. Дурковић Јакшић, „Прилог за проучавање школовања и политичког рада Светозара Марковића у Швајцарској”. (Contribution a l'étude de la scolarite et du travail politique de Svetozar Marković en Suisse), *Светозар Марковић и Маркова интернационала*, зборник радова, Београд 1991, 167–186; Ј. Перовић, *Српско-руске револуционарне везе: прилози за историју народњаштва*, Београд 1993.

⁴⁵ V. M. Dubois, *нав. дело*, 167–170.

⁴⁶ Fazy, *нав. дело*, 280–281.

⁴⁷ *Les mémoires...*, 194–200. Владимир Јовановић наводи да је тада дошло до сукоба између „радикалне партије” са Фазијем као „вођом” и „независне партије”. В. Јовановић, *Успомене...*, 187.

Године 1869. Фази је објавио вероватно свој најпознатији интернационални проглас, *Писмо шпанском народу њоводом оснивања федеративне републике у Шпанији (Lettre au peuple espagnol sur l' établissement d' une république fédérative)*, у којем је тврдио, поводом избијања грађанског рата, да је најважније да се у Шпанији прогласи она република која ће, осим стабилности и реда, успети да обезбеди и гаранције индивидуалних слобода.⁴⁸ У том спису Фази је саветовао Шпанце да поделе земљу на федералне округе, у зависности од историјских и културних разлика, саставивши притом свој предлог федералистичког устава за 13 суверених држава Шпаније.⁴⁹

Разлоге опадања Фазијеве политичке улоге у животу Женевске републике и завршетак његове активне каријере, осим приписаног „цезаризма” и аутократског начина владавине, треба тражити у нараслој опозицији међу становништвом, лоше вођеним финансијама града и страху протестаната од пораста броја католика.⁵⁰

Последње године свог живота провео је најпре у Паризу, током пруске опсаде града у првим месецима 1871. године, да би, по повратку у Женеву, постао краткотрајно професор уставног законодавства и посланик Женевског савета у Дијети Конфедерације, где се активно супротстављао намерама централизације државе и ревизији федералног устава.⁵¹ После укидања Генералне банке Швајцарске, Фази је основао нову банку⁵², пишући и радећи на првом делу своје аутобиографије, који ће изаћи 1872, а други две године касније.⁵³ Преминуо је у Женеви 6. новембра 1878, неколико недеља после смрти свог старијег брата.

СПИСИ И ИДЕЈЕ

Дела Џејмса Фазија⁵⁴ могу се поделити на књижевна, којима је остварио познатији утицај, и стручна, економско-политичке природе, која су познатија, темељнија, садржајнија. Своју публицистичку и списатељску делатност будући женевски радикални политичар започео је 1818. године, под утиском турбулентних догађаја обнове

⁴⁸ J. Fazy, *Lettre au peuple espagnol sur l' établissement d' une république fédérative*, Paris: Roy Librairie-Éditeur, 1869, 16.

⁴⁹ *Истио*, 10–14.

⁵⁰ Број католика се у Женеви повећао више од 40%, у периоду од 1822. до 1843. године. V. M. Dubois, *нав. дело*, 114.

⁵¹ Грађани швајцарских кантона су на референдуму 1872. одбацили предлог ревизије Устава, али је до ревизије ипак дошло две године касније. Фази је тражио оснивање независног Федералног трибунала, укидање смртне казне, наглашавање неповредивости кантоналних права. H. Fazy, *нав. дело*, 303–307. *Les mémoires...*, 220. V. M. Dubois, *нав. дело*, 142–144.

⁵² *Les mémoires...*, 261.

⁵³ V. M. Dubois, *нав. дело*, 155.

⁵⁴ Комплетан списак Фазијевих дела, укључујући памфлете, прогласе, брошуре и др., налази се у цитираној књизи Веронике Метрал Дибоса. Од књижевних дела, у којима велика дух слобода града Женеве, треба споменути трагедију *Смрт Левијеа (La mort de Lévrier)* и сатиричну приповетку *Путовања Ертилиба (Voyages d' Ertelib)*. V. M. Dubois, *нав. дело*, 41–42, 307–310. H. Fazy, *нав. дело*, 23–24.

рестаурације, објављивањем дела из области финансија *Размајрање шћетности привилегије Француске банке за трговачке трансакције (Le Privilège de la Banque de France considéré nuisible aux transactions commerciales)*, чија је намера била да, уз све замерке тадашњој опозицији на неспособности да јасно уобличи своје економске захтеве, јасније истакне неповољност постојања монопола једне националне финансијске установе, за шта је као пример узет монетарни систем Сједињених Држава.⁵⁵ У том спису Фази наступа као заговорник класичне либералне економије (*laissez-faire*), уз велико поштовање према слободи банкарског пословања и тврдњу да су „банке у Сједињеним Државама највише утицале на пораст њиховог благостања и ста новништва”.⁵⁶

Године 1828. Фази ће објавити свој први велики теоријско-политички спис, *О геронтокрацији или о злоупотреби мудрости коју чине стари у влади Француске (De la gérontocratie ou abus de la sagesse des vieillards dans le gouvernement de la France)* у којем ће оштрим речима устати против грађња привилегија на фаворизованом броју година у начину бирања лица за најодговорнија места у државним установама тадашње Француске.⁵⁷ То је дело било уперено против конзервативно оријентисане француске владе, али, на ширем плану, представља одбрану права на друштвену покретљивост и меритократију, залагање за надмоћ знања стручности и моралних компетенција. Фази је „владавину старих” критиковао због некомпетентности, неспособности за прилагођавање, неинвентивности, склоности цензури, али и због умртљавања политичке сцене и гушења људских слобода. „Младе” је, пак, видео као мотор развоја државе, интелектуалне храбрости, симбол напретка и веће друштвене проходности унутар класних, хијерархијских подела. Занимљиво је да срж Фазијеве критике, управљена на моралну исквареност владајуће „геронтокрације”, подразумева и низ алегоричких напада на систем који је доминирао античком Спартом, тј. Француском.⁵⁸

Од времена када се повезао са карбонарским удружењима у Француској, Фази је дошао у додир са идејама Сен-Симона и Шарла Фуријеа.⁵⁹ Идеје Сен-Симона прихватили су водећи представници карбонерије, Филип Бушез, Никола Жубер и Арман Базар. Политичка филозофија Бушеза је занимљива, нарочито у погледу настојања да се јакобинизам измири са текстовима Јеванђеља и католицизмом.⁶⁰

Премда је кроз сарадњу са њима прихватио многе идеје социјалистичког учења, по речима његовог биографа, на обликовање Фазијевих погледа

⁵⁵ Заједно са другим финансијским списима, тај спис ће чинити књигу *Финансијски њамфлеши (Opuscules financiers)* коју ће објавити 1826. То дело похвалили су истакнути економски теоретичари попут Казимира Перијеа, Енфантина и Жан-Баптист Сеја. Н. Fazy, *нав. дело*, 11–12, 46.

⁵⁶ V. M. Dubois, *нав. дело*, 24.

⁵⁷ J. Fazy, *De la Gérontocratie ou abus de la sagesse des vieillards*, Paris: Delaforest, 1828, 9–20. V. M. Dubois, *нав. дело*, 56–57.

⁵⁸ J. Fazy, *De la Gerontocratie...*, 11–13.

⁵⁹ *Les mémoires...*, 34.

⁶⁰ Бушез је 1820. године основао друштво *Пријатељи истине (Ami de la Vérité)*; подржавао је републиканске и карбонарске идеје, од 1826. са Сен-Симоном. G. Castella, *нав. дело*, 19–24.

пресудно су утицали шкотски филозоф економије Адам Смит и француски теоретичар и пионир либералне школе Жан-Баптист Сеј, који је био упознат са одређеним Фазијевим радовима.⁶¹ Подударност са извесним Сен-Симоновим погледима на друштвени систем и политику може се пронаћи у делу *О геронтиокраији*, у којем је тврдио да је друштвени развитак „недељив” од права на производњу.⁶² Ипак треба истаћи да Фази себе никада није сматрао социјалистом, у ужем смислу тог појма.⁶³ За разлику од Сен-Симона, Фази ставља нагласак на значај индивидуалних слобода и слободе вероисповести, премда је био атеиста; изричиту потврду тога налазимо у белешкама у *Мемоарима*.⁶⁴

Фази је 1830. године објавио један од својих главних економских списа, *Принципи индустријске организације за развој богајства у Француској, објашњење слабости произвођачких класа и средстава за њихов опоравак (Les principes d'une organisation industrielle pour le développement des richesses en France, une explication de malaise des classes productives et des moyens d' y porter remède)*, у којем је изложио своје виђење државе засноване на ослобођеном, неометаном, самосталном раду произвођача, уз захтевање слободе удруживања, као и „развијне” банке са ниским каматама. Дело је било посвећено критици ослабљене и недовољно конкурентске француске привреде, посебно њеног меркантилизма, а занимљиво је да је ту похваљена еластичност повољних кредита банкарског система САД и изнет став да америчко становништво, мање по броју од француског, има од њега петоструко већу производњу.⁶⁵

Једна од кључних идеја Фазијеве политичке мисли био је федерализам. Разлог његовог пристајања уз федерализам као уставно-политички модел лежи у његовом познанству са генералом Лафајетом, које датира још од 1821.⁶⁶ Лафајет је био прва знаменита историјска личност с којом је до тада готово непознати париски новинар из Женеви успоставио срдачан и присан контакт. Фазијев биограф Лафајетов живот описује као „пример храброг патриотизма и витешког одрицања”, док је сам Фази у мемоарима њиме био одушевљен.⁶⁷ Фази ће објавити брошуру *Пројекат федералног устава (Le Projet de constitution fédéral)* 1834. године. У тој брошури, између осталог, тврдио је да је „федерални устав Сједињених Држава измирио све интересе међу савезним државама, тако што је обезбедио ону централну власт, којој ни после 50 година трајања није неопходно да потеже оружје ради испуњавања воље неке

⁶¹ V. M. Dubois, *нав. дело* 56. Н. Fazy, *нав. дело*, 28–29.

⁶² O. Pégoux, *нав. дело*, 71–73.

⁶³ V. M. Dubois, *нав. дело*, 127.

⁶⁴ У фусноти 60, посвећеној разјашњењу улоге Фазија током Јулске револуције 1830, изричито стоји да је он одувек био супротстављен социјализму и комунизму због њихове негације индивидуалне слободе. *Les mémoires...*, 238.

⁶⁵ J. Fazy, *Les principes d'une organisation industrielle pour le développement des richesses en France*, Paris: Malher, 1830, 37, 67–68.

⁶⁶ Н. Fazy, *нав. дело*, 17–19.

⁶⁷ Фази је писао: „Добар део људи желео је да Лафајету оспори политичку генијалност и сведе његова животна дела на дела супротстављања, која би се тичала само лоше одређених гледишта; потврђујем да у свом животу нисам срео човека попут њега, тако надареног за науку организације држава и најпозитивнију практичну слободу.” (прев. аут.) Н. Fazy, *нав. дело*, 17–18.

од тих држава”.⁶⁸ Федерална кантонална држава, са дводомним парламентом, био је идеал Фазијевих политичких размишљања. Треба истаћи да је непосредно после грађанског рата заговарао преуређење Швајцарске по узору на дводомни систем Сједињених Америчких Држава.⁶⁹

Фази је био снажни присталица бикамеризма – политичке поделе парламента на два једнако правна дома, оба по узору на амерички Конгрес, тврдећи да је то само по себи „неопходни ефекат за неутралисање будаластих ривалстава међу федералним државама”.⁷⁰ У тој брошури Амерички грађански рат тумачио је као тежњу ка укидању ропства, кључне препреке јакој федералној држави.⁷¹

Радикализам представља друго велико и засигурно кључно одредиште Фазијевих идеја. Године 1842. он ће јасно и недвосмислено дефинисати своје виђење швајцарског (хелветског) радикализма, по којем се он односи на реформу политичких институција у циљу њиховог усаглашавања са политичким захтевима народа (уставно преобликовање Конфедерације), али не и на ону социјалну, економску, ону која се тиче промене власничких односа.⁷² По Фазију, сувереност народа је неодвојива од индивидуалних права, „она је врховни водич друштва, а то је увек народ сам по себи”.⁷³ Фази је тако прихватио и усвојио Русоове суверенистичке концепције, али је одбацио његов егалитаризам и колективизам. То се подудара са тумачењем Русоа које је изнео Слободан Јовановић (1869–1958), ђак женевске правне школе и син Владимира Јовановића.⁷⁴ По Фазијевом мишљењу, радикализам, оличен у настојању народа да сам себи подари устав, родио се у Енглеској.⁷⁵ Треба истаћи да је хелветски радикализам тог времена проналазио додирне тачке са првим социјалистичким учењима, али у оној мери у којој је јасно одбијао класну борбу и интервенцију државе као једина и нужна решења.⁷⁶

Фазијев радикализам био је обојен либерализмом и еволуционизмом и није имао онај призив социјалног утопизма, тј. каснијег научног социјализма марксистичког типа, који ће тражити коренито раскидање са капитализмом

⁶⁸ *Исио*, 133.

⁶⁹ *Исио*, 235.

⁷⁰ Пројекат је предвиђао Сенат и Представнички дом, који би се обнављали сваке године и чије би седнице биле јавне. Сенат би се састојао од 44 представника кантоналних држава (из сваке државе по два члана), а чланови Представничког дома бирали би се директним гласањем. V. M. Dubois, *нав. дело*, 134–135.

⁷¹ J. Fazy, *Lettre au peuple espagnol...*, 8.

⁷² Фази је написао: „Швајцарски радикализам [...] није заплуснут социјалним системима, није био ни револуционарно терористичан, ни налик присталицама аграрног закона; ни бабувистичан, ни сен-симоновски, ни фуријеристички, ни комунистички. Он је желео и жели само једну ствар: директно учешће заједништва нације у грађењу свог друштвеног уговора.” (прев. аут.) V. M. Dubois, *нав. дело*, 123.

⁷³ *Исио*, 159.

⁷⁴ Слободан Јовановић, под интелектуалном залеђином оца, критиковао је Русоову потребу да појединца утопи у друштвену заједницу, у којој ће морати да се одрекне властите воље, ради „слушање опште”. Он је у раду *О друштвеном уговору* (1895) додао да је Русо био „хипнотисан размишљањем о укидању тираније”. С. Јовановић, „О друштвеном уговору”, *Из исјторије и књижевности II*, Београд 1991, 194–195.

⁷⁵ *Исио*, 172.

⁷⁶ O. Meuwly, *нав. дело*, 84–85.

и претходним „историјски условљеним” друштвеним системима. Потврду тога да није био социјалиста, те да се са социјалутопистичким учењима разишао, проналазимо у самим *Мемоарима*, али и чланку који је изашао марта 1848. године, у којем је социјалисте оптужио да су „опасни”.⁷⁷

Свој радикални политички програм Фази је објавио 1841. у делу *Увод у ишћање политичке реформе у Женеви (L' Introduction à la question d' une reforme politique à Genève)*, у којем је захтевао опште право гласа (suffrage universel), административну одговорност, поделу кантона на арондисмане, заштиту индивидуалних права грађана.⁷⁸ Такође, у том спису Фази се, уз позивање на Русоову дефиницију сувереног народа, посветио критици Устава из 1814. године, тврдећи да је главни недостатак почивао у његовом озаконењу ограниченог, цензовног права гласа и неправичном представничком систему.⁷⁹ У социјалном погледу, женеvски радикали су као модел за своје идеје узимали монтањаре и њихов устав из „године прве” (тј. устав донет 1794), у којем су били озаконени право на рад, образовање и јавну помоћ.

Премда би се могло рећи да је у базичном облику задржао Калвиново залагање за самостално економско уздизање појединца, усвојено кроз преовлађујућу класичну либералну теорију XVIII века, нема спора да је Фази остао радикални антикалвинист, жестоки противник апсолутизма теократије, мирољубиви заговорник верске толеранције и борац против злоупотреба преовлађујуће протестантске вере. То се може видети на многим примерима, нарочито током уставних полемика 1842–1847. када се залагао за одвајање цркве од државе, али и у једном чланку *La Revue de Genève* из октобра 1842, где је износио став да женеvски идентитет и националност не потичу од Калвина и протестантске реформе, него да су старији, и да не обухватају само верске факторе, већ и науку и осећај заједништва.⁸⁰ У другој половини живота постао је критичар колективистичких идеја и револуционарног национализма, све више се окрећући либерализму.⁸¹

Овде можемо истаћи чињеницу да је Фази у извесној мери делио склоност ка калвинистичком идентитету града или макар од њега није могао у потпуности да се дистанцира.⁸² Калвинизам је, иначе, био кључни елемент који је разликовао женеvску буржоазију од буржоазије других градова у Швајцарској.⁸³

⁷⁷ Фази је писао: „Социјалисти, опасна и немирна група, мешају се у све, увлаче се у све. То је истинска мрља уља која се шири неограничено из Париза према најудаљенијим провинцијама; [...] то је губа која ће изгристи друштво ако је не будете спречили.” (прев. аут.) *Les mémoires...*, 34. V. M. Dubois, *нав. дело*, 129.

⁷⁸ V. M. Dubois, *нав. дело*, 119–125.

⁷⁹ *Истио*, 170–171.

⁸⁰ У том чланку Фази се супротставио женеvским теолозима, позивајући се на дела и учења Бурламакија, Делолма, Русоа, Димона, Сисмондија и Сеја. *Истио*, 222–223.

⁸¹ J. Billington, *нав. дело*, 202.

⁸² Историчар Оливије Перу изнео је у својој студији мишљење о повезаности Калвинових и Фазијевих идеја, у контексту прихватања сенсимоновске идеје о националним радионицима. O. Regoux, *нав. дело*, 72–73.

⁸³ Анри Фази је тврдио да је Калвин успоставио аристократски режим у Женеви. *Истио*, 72. О Калвину и његовом управљању Женеvом у XVI веку, вид.: W. Walker, *Jean Calvin, l'homme et l'oeuvre*, Genève: Jullien, 1909; C. O. Viguet, *Étude sur le caractère distinctif de Jean Calvin*, Genève: Bonnant, 1864; *John Calvin, Myth and Reality: Images and Impact of Geneva's Reformer*.

Фази се бавио и историографским радом, будући да је 1838. објавио дело *Историју Женеви (L' Histoire de Genève)*, која обухвата период историје града до 1603. године.⁸⁴ Године 1873. објавиће спис *Течајеви усџавноџ законодавсџва (Cours de législation constituionnelle)*, у којем брани принцип постојања природних наука заснованих на научно утврђеним чињеницама.⁸⁵ Пред крај исте године објавио је, у 26 поглавља, збирку текстова својих предавања под називом *О колекџивном разуму друшџџава (De l' intelligence collective de sociétés)*. У оба та списа Фази је, под утицајем позитивизма Огиста Конта, испитивао по којим природним законима или суштинским условима функционишу људска друштва, трагајући за оним која су најбоља.

ВЕЗА СА ВЛАДИМИРОМ ЈОВАНОВИЋЕМ

Описану као „чувену по својим природним дивотама и својој слободи”, Швајцарска је представљала могућност да се Владимир Јовановић (1833–1922), најзначајнији представник српске либералне мисли XIX века и отац историчара и правника Слободана Јовановића, упозна са многим интелектуалцима, књижевницима и политичарима који су у њој живели и радили. У својим *Усџоменама* Владимир Јовановић наводи да су међу његовим најзначајнијим познаницима у Женеви, са којима се дружио, проводио време и размењивао искуства и мисли, били Џејмс Фази, Жил Барни и Едгар Кине.⁸⁶ Током свог првог боравка у Женеви, од априла 1864. до маја 1866. године, Јовановић је на српском и француском језику издавао лист *Слобода (La liberté)*, касније познат под називом *Срџска слобода (La Liberté Serbe)*.⁸⁷

Тај лист излазио је најпре као недељник, а потом, од 2. јануара 1865, петнаестодневно; у Кнежевини Србији био је забрањен, а у Швајцарској се штампао у свега 500 примерака.⁸⁸ По речима историчара Меклелана, *Срџска слобода* је у великој мери подсећала на лист *Колокол* који је Херцен издавао у Лондону.⁸⁹ Лист је под називом *Слобода (Liberté)* излазио током 1864. године сваке недеље (сваке суботе), а 1865. једанпут у току две недеље, све до јуна

Papers of the 2009 Calvin Studies Society Colloquim, ed. by A. N. Burnett, Eugen: Cascade Books, 2011; В. Cortrett, *Calvin: A Biography*, Gran Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2000.

⁸⁴ V. M. Dubois, *нав. дело*, 155.

⁸⁵ *Исџо*, 128.

⁸⁶ В. Јовановић, *Усџомене...*, 187. Едгар Кине (Edgar Quinet, 1803–1875) био је француски републикански политичар, историчар, песник и мислилац. О Кинеу видети: С. L. Chassin, *Edgar Quinet sa vie et son œuvre*, Paris: Pagnère, 1859. М. Pasquier, *Edgar Quinet en Suisse. Douze années d' exil*, Neuchâtel: A la Baconnière, 1959. Жил Барни (Jules Barni, 1818–1878) био је француски републикански политичар, филозоф, политички мислилац, истакнути преводилац Канта и један од његових најбољих познавалаца у Француској. О Барнију видети: S. Hazareesingh, *Intellectual Founders of the Republic. Five Studies in Nineteenth Century French Political Thought*, Oxford: Oxford University Press, 2001. А. Dide, *Jules Barni, sa vie et ses œuvres*, Paris: Félix Alcan, 1892.

⁸⁷ В. Јовановић, *Усџомене...*, 185, 217–218.

⁸⁸ Светозар Милетић, уредник новосадске *Засџаве*, постаће сарадник листа у пролеће 1866. N. Stipčević, „Duzere Macini i Vladimir Jovanovic”, *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim vezama u XIX veku*, Beograd 1979, 141.

⁸⁹ Наведено је такође да је Јовановићев либерализам одражавао многе ставове Херцена и Кобдена. W. McClellan, *Svetozar Markovic and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton: Princeton University Press, 1964, 38.

истине године када га је српско министарство унутрашњих дела забранило, после чега је Јовановићева критика апсолутизма у Србији постала још оштрија.⁹⁰ *Слобода* је пратила тадашње крупне европске догађаје, а нарочито значајна пажња посвећена је гушењу пољског устанка од стране Русије 1863. године, о чему су писали бројеви 2 и 7.⁹¹ Премда је била словенски оријентисана у смислу њиховог политичког ослобађања и културне еманципације, а нарочито српске, *Слобода* је имала одбојан став према оном облику панславизма који је замишљала царска Русија. Лист је подржао оснивање Друштва сједињених Словена, које је основано у Женеви 1865, пишући афирмативно и доносећи вести о његовим циљевима и задацима, као и о томе да су у време оснивања у његове чланове спадали Чеси, Пољаци, Руси и Срби.⁹²

Јовановић је био одушевљен швајцарским политичким системом, „швајцарским савезом демократских република”, предношћу живота више нација у једном политичком ентитету.⁹³ У *Успоменама* је показао завидно познавање женеvских политичких институција.⁹⁴ Хвалио је швајцарски федералистички уставни систем као гарант људских слобода и права и у њему тражио решење за концепт балканске федерације, тј. пројекат ослобођења балканских хришћанских народа од стране туђинске, империјалне превласти.⁹⁵ Добро је познавао швајцарски уставни политички систем, о чему сведоче белешке из *Полиитичног речника* и *Мемоара*.⁹⁶ Био му је познат појам *Langesdemein*, о чему пише под одредницом *Демокраиција* у *Полиитичном речнику*⁹⁷ и необјављеном делу рукописа.

⁹⁰ В. Вулетић, „Слобода Владимира Јовановића”, *Зборник Маишце српске за друштвене науке*, св. 31, 1962, 138–139.

⁹¹ „Руски целати без милости истребљују Пољаке” писало је у броју 2, док је број 7 пренео писање француског листа *Siècle* како се Русија, „победитељ физични, наслађава осветама у Пољској, како несретни Пољаци, њихове жене и деца непрестано у Сибир одгоне”. У првом броју листа стајало је да је „слобода оно што човека чини човеком”. Велика пажња посвећивана је политичким дешавањима у Грчкој и Пољској, а занимљиво је да је у броју 10 лист пренео један пољски напис који је писао о Госпођинској скупштини у Србији. *Исио*, 149.

⁹² *Исио*, 152.

⁹³ Овде треба истаћи да се други велики српски политички либерални политичар тог времена, Михаило Полит Десанчић (1833–1920), такође дивио швајцарском политичком уређењу. По речима Ј. Скерлића, Полит Десанчић је изјавио да је швајцарски републиканизам „политички идеал”. Лј. Тошева Карповиц, “Mazzini e il Risorgimento serbo (1848–1878)”, *Il Mazzinismo nel mondo II*, Pisa: Istituto Domus Mazziniana, 1996, 536.

⁹⁴ В. Јовановић, *Успомене...*, 184–185.

⁹⁵ V. Lalić, *Balkan Intellectuals and Plans for a Balkan Federation in the 1860s and 1870s: American and Swiss models in the political thought of Vladimir Jovanović and Lyuben Karavelov*, Vienna 2016, 73. (необјављен рад): (https://www.academia.edu/30244404/Balkan_Intellectuals_and_Plans_for_a_Balkan_Federation_in_the_1860s_and_1870s_American_and_Swiss_models_in_the_political_thought_of_Vladimir_Jovanović%20and_Lyuben_Karavelov_chapter_three). Приступљено: 5. 4. 2020).

⁹⁶ Под одредницом „Народно гласање” Јовановић пише: „Таква деоба државних полова осветлена је у Швајцарској. Ту цео народ бира оне који ће у име његово и за њега радити, и решава пресудно својим гласом све што се тиче основних начела државног уређења, нпр. питање о уставу, о преиначењу и промени онога што је устав једном осветштао и увео; а народно представништво ради само на што је изречно уставом овлашћено, и онако као што је уставом наређено, на том основу ради оно известне законодавне послове, и води бригу о јавној управи”. В. Јовановић, *Полиитични речник*. Св. Г., Д., Ђ., Београд 1873, 645, 718.

⁹⁷ *Исио*, 715.

Да ли услед недовољне личне заинтересованости или случајног занемаривања, или, пак, намере да издвоји битније од мање битних догађаја, занимљива је чињеница да у Мемоарима које је написао Фази не спомиње Јовановића. Од политичких избеглица који су боравили у Швајцарској он спомиње пољску емиграцију, Мацинија, Херцена и мађарског генерала Клапку.⁹⁸ Фази је писао да је број избеглица у Женеви био велик и да њихов пријем у тај град није наилазио на позитивну реакцију федералних власти у Берну, чија су страховања да кантон не постане социјалистички и револуционаран била велика.⁹⁹ Међу њиховим заједничким познаницима били су Мацини¹⁰⁰ и Херцен, али и Карл Фохт и Шарл Флоке. Карл Фохт (1817–1895) био је немачки геолог, хемичар и антрополог; познат као изразити противник антисемитизма и велики поштовалац Јевреја, њихове културе и начина живота.¹⁰¹ Уз то, истакао се као велики противник пруских претензија на Нешател и антимилитариста, покушавајући да укаже на опасност од иностране интервенције на швајцарски кантон.¹⁰² Шарл Флоке (1828–1896) био је француски политичар, посланик, префект Сене и председник владе (1888–1889), у чије време је избила Панамска афера, због које је морао да поднесе оставку. Занимљиво је да је Флоке боравио у Женеви у септембру 1865, када је дошао из Берна са Конгреса друштвених наука и пружио подршку Фазију у његовој борби против намере Већа града да нелегитимно изгласа финансијски буџет.¹⁰³ Клапка је још од 1856. заједно са Фохтом био члан Женевске скупштине, доприносећи њеном политичком раду, а био је, као што је истакнуто, велики пријатељ са Фазијем.¹⁰⁴ Када га је упознао први пут 1849, Херцен, један од пионира руског народњаштва, тврдио је да Фази поседује „деспотско-републиканске склоности”, као и да има „раздражљив, насилан и нетолерантан” карактер.¹⁰⁵

⁹⁸ Мађарски генерал Ђерђ Клапка (1820–1892), један од војсковођа и генерала у мађарској војсци током Мађарске револуције 1848/49. године. У свом личном политичком програму, написаном у априлу 1852. године, извесно време после руске интервенције у Мађарској, и сачуваном у сабраним делима Маркса и Енгелса, Клапка ће написати да „свој мач пружа било којој страниј сили чији је циљ рушење аустријске династије и рестаурација независности и политичког постојања Мађарске”. Marx and Engels, *Collected Works*, Vol. 11, Lawrence & Wishart: Digital Edition 2010, 224–227.

⁹⁹ *Les Mémoires...*, 153–155.

¹⁰⁰ Мацини се развијао, по властитим речима, од Фазијевог материјализма и његовог скептицизма према деизму и религији.

¹⁰¹ Као илустрацију афирмативног односа који је Фохт исказивао према Јеврејима навешћемо само један део из његовог кратког есеја *О јеврејском питању (Sur la question juive)* у делу *Антисемитизам и варварство (Antisemitisme et barbarie)*: „Одувек сам проналазио да је јеврејска раса радна, интелигентна, склона привређивању, каткад и похлепи, али и да је милосрдна, слабо склона насиљу и злочинима против других, и пијанству. [...] Када би Европа била насељена Израелићанима, ево какав би се јединствени догађај одиграо. Не би више било ратова, а то би за последицу имало да јавни морал не буде толико нагрижен, да се људи не присиљавају да раде било какве послове, да јавни дугови и порези буду смањени.” (прев. аут.) С. Vogt, *Antisemitisme et barbarie*, Paris: Reinwald, 1901, 5.

¹⁰² Н. Fazy, *нав. дело*, 274.

¹⁰³ Н. Fazy, *нав. дело*, 299. ‘Floquet, Charles’, *The New Encyclopædia Britannica*, Vol. 4, Fifteenth Edition, Encyclopedia Britannica, Inc.: 1995, 837.

¹⁰⁴ Н. Fazy, *нав. дело*, 269.

¹⁰⁵ „Он има изгледе диктатора, и у овом тренутку, налази се у пуној снази, која му дозвољава да ни од чега не преза. Конфликт са њим био би дакле најопаснија борба [...], он

У време када га је Јовановић посећивао, Фази је био уредник листа *Швајцарска нација* (*Nation Suisse*) и посланик арондисмана *Rive Gauche* у градској скупштини; био је активан на пољу борбе против конзервативне већине.¹⁰⁶ Јовановић је истакао да се Фази интересовао за судбину Србије и да је веровао да ће се развојем и ширењем „демократијских идеја морати створити у Европи погоднији међународни односи, у којима ће и Србија моћи својим јуначким врлинама извојевати ослобођење и уједињење свог народа”.¹⁰⁷ Оставио је опаску да га је подсећао на господара Тому Вучића Перишића.¹⁰⁸

Јовановић у *Усџоменама* наводи да је током свог првог боравка у Женеви постао члан Женевске академије наука (*L'Institut National Genevois*), основане 1852. године, зарад „унапређивања науке, књижевности, уметности, индустрије и агрикултуре”; августа 1865. године био је један од заступника академије на Међународном скупу за унапређење социјалних наука у Берну, са циљем да јој достави извештај о расправама на пољу политичке економије које су се на том скупу водиле.¹⁰⁹ Занимљиво је да тај извештај није пронађен у одштампаним примерцима билтена Женевске академије за ту годину или наредну, но то не мора да значи да није био објављен.¹¹⁰ Та установа је успостављена на предлог који је Фази поднео Женевској скупштини, као идеја да се окупљају људи науке, слободно, ради доприноса научном и публицистичком животу Женеве; он је председавао Одељењем моралних и политичких наука; могуће је да је Јовановић постао члан Академије на Фазијеву препоруку.¹¹¹

Овде ваља истаћи да се Јовановић највише дивио швајцарским политичким установама и републиканском државном уређењу, као и чињеници да су швајцарски грађани пред законом били једнаки, о чему сведочи његово добро познавање швајцарских политичко-административних прилика о којима доноси обавештења у својим *Усџоменама*¹¹², али и *Политичном речнику*.¹¹³ *Политични речник* настао је према његовом теоријском узору, *Ојшћем ѿполитичком речнику* Мориса Блока (1816–1901), француског економског статистичара конципираног у духу прогресивно-еволуционистичких и позитивистичких идеја XIX века, које су почивале на поставци да је могуће научно дефинисати људско друштво и промене које оно доживљава на основу тачно одређених појмова и садржаја, те да је од кључне важности уочити принципе

је човек склон ломљењу свега, ако бисмо се дубоко супроставили његовој вољи.” (прев. аут.) V. M. Dubois, *нав. дело*, 7.

¹⁰⁶ *Исџо*, 299.

¹⁰⁷ В. Јовановић, *Усџомене...*, 188.

¹⁰⁸ „У једнога као и у другога беше лице крупних размера – коштуњаво, са истакнутим јабучицама, испупченим челом и джим кукастим носом, упалим очима. У цртама лица огледала се одлучност воље и готовост на акцију.” В. Јовановић, *Усџомене...*, 188.

¹⁰⁹ *Исџо*, 190.

¹¹⁰ Вид.: *Bulletin de Institut National Genevois*, Tome XIII, Genève: Institut national genevois, 1865. *Bulletin de Institut National Genevois*, Tome XIV, Genève: Institut national genevois, 1866.

¹¹¹ Н. Fazy, *нав. дело*, 257.

¹¹² В. Јовановић, *Усџомене...*, 184–185.

¹¹³ У оном делу рукописа *Политичног речника* који није објављен, а који почиње од слова Е, под словом Ш постојала је исцрпна одредница *Швајцарска*, али се у другој кутији његових списа (у оквиру Личног фонда Владимира Јовановића), који се чувају у Историјском архиву Београда, не налази. ИАБ, ЛФВЈ, К 2 / III, 14.

законитости тих промена и карактеристика.¹¹⁴ Најзначајнији филозофски представници позитивизма у XIX веку били су Огист Конт и Херберт Спенсер.

У *Полиитичном речнику* Швајцарска се, изузев посебног поглавља које јој је Јовановић посветио, проналази у многим одредницама, у различитим контекстима – да ли као пример републиканства или одређених установа које само у њој постоје. Под одредницом *Канџон* Јовановић истиче да су то „разне државице које заједно сачињавају савезну републику”; под појмом *Ландаман* Јовановић пише да је то „назив за главног старешину неког кантона у Швајцарској или председник Швајцарске републике”.¹¹⁵ Под одредницом *Рејублика* Швајцарска је описана као „федеративна република која се ослободила буном против тиранских, а не феудалних царских власти” и као земља која се у унутрашњој политици ослањала на тековине Француске револуције.¹¹⁶ Описујући појам „реформације”, Јовановић је у *Полиитичном речнику* оставио опаску о Калвину и Цвинглију – Калвина је описао као „човека који је хтео да преобрази не само веру, него и јавне нарави”; његову теологију окарактерисао је као „строгу и противну црквеној јерархији”, а Цвинглија као „човека који је донео реформацију у Цирих.”¹¹⁷

Фази и Јовановић делили су многе сличне или готово истоветне погледе на политику, историјски развој човечанства, друштво и начин организовања људске заједнице на одређеном простору. Обојица су били републиканци и федералисти, с тим што је Јовановић прихватљивим решењем сматрао и уставну монархију, а није запостављао ни национално-верски значај за српски народ; са друге стране, снажно је веровао у демократску републику и представнички систем власти. Обојица су били противници апсолутизма, цензуре, политичке репресије, сваког облика ограничења народног суверенитета и права народа на самоизјашњавање. Обојица су делили склоност ка позитивистичком, научно дефинисаном погледу на људско друштво.¹¹⁸ Посебна сличност огледа се у томе што су обојица заговарали слободно и непосредно право гласа, тј. оно право гласа које није ограничено и посредно, до чега је, између

¹¹⁴ A. Stojković, „Društveno-politički pogledi V. Jovanovića”, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (1972), 3, 6. D. T. Bataković, *Les françaises sources de la démocratie serbe*, Paris: CNRS Editions, 2012, 161–163.

¹¹⁵ Кантоне које спомиње су Ури, Швиц, Унтервалд, Тарис, Цуг, Апенцал, Сент Гал, Турговија, Тесин (Тичино), Вод. ИАБ, ЛФВЈ, К 2 / III, 14. В. Ђоровић, „Владимир Јовановић”, *Српски књижевни гласник*, Нова серија, књ. 5, бр. 1, Београд 1922, 454–460.

¹¹⁶ Јовановић пише: „У првом уговору савеза резервишу се изречно 'права цара' и све до краја 18. столећа у свим кантонима огледа се једнако поштовање за федеративну јединицу. Владана и угњетавана од локалних аристократија, Швајцарска је имала тако много одвратности према монархији – феудалности, да је давала најамнике свима од тиранија у Европи. Сви демократски напреси које је Швајцарска учинила у свом унутрашњем уређењу потичу од француске револуције и подупиру се на примену њених начела.” ИАБ, ЛФВЈ, К 2 / III, 14.

¹¹⁷ Јовановић пише: „Он је одбацио сваку спољашњу службу црквену и јерархију, не признавајући власт владике и свештенства, као ни папину власт; он је проповедао апсолутну судбу изабраних и проклетих, и ништио тиме слободу суђења, чиме се и од Цвинглија разликовао. У својој ревности он је прелазео чак у нетолерантност, те су по његовој наредби спаљени Центили и несрећни Сервет, што су ударили на тајну Св. Тројице (1553 г.)” ИАБ, ЛФВЈ, К 2 / III, 14.

¹¹⁸ Обојица су се позивала на важност идеја Огиста Конта, с тим што је Јовановић дубље ишчитавао еволуционистичке теорије Спенсера и Дарвина. С. Јовановић, *Из историје и књижевности I*, Београд 1991, 109, 113. V. M. Dubois, *нав. дело*, 151.

осталог, Јовановић дошао анализом и преводом Миловог списка *О њредсїѡвничкој влади*.¹¹⁹ Изнад свега, Јовановић је такође био радикал, теоријски утемељитељ радикалне теорије демократије у Србији, који је, класификујући државне облике, светлу будућност предодредио тзв. „председничкој и скупштинској републици“; нема сумње да је *Политични речник*, његово најзначајније дело објављено за живота, препуно идеја радикалне демократије.¹²⁰

Владимир Јовановић је у швајцарском федерализму препознао онај облик државног уређења који би на најбезболнији и најтемељнији начин обезбедио националну револуцију, антиимперијалну спољну политику и оснаживање независног привредног система. Обојица су делили високо одушевљење за амерички концепт федералног уређења.¹²¹ У америчком федерализму Јовановић је видео снагу самоуправљања, јаке мале комуне независних слободних појединаца, заштићених законом, за разлику од Фазија који је нагласак стављао на њихов управно-политички систем. Оно што је Јовановић посебно ценио код Швајцараца био је њихов облик грађанске непослушности и самозаштите.¹²² Осим тога, по речима његовог сина Слободана, ценио је њихов „рад, штедњу, слободу, ред, непостојање полицијске стеге и јаку моралну дисциплину“, иако их је у извесном степену критиковао за ситничавост и преокупираност новцем.¹²³ Неке подударности са Јовановићевим погледима на Швајцарску могуће је пронаћи и у Херценовим сећањима и доживљајима.¹²⁴ Пишући о својим сусретима са руским револуционаром Безобразовим у Швајцарској, Јовановић је оставио један лични утисак о Швајцарцима и њиховом односу према странцима, али и о одређеним цртама карактера које су показивали.¹²⁵

Оптимизам у историји и вера у демократију, полагање права у снагу мале, локалне заједнице, готово на нивоу хеленског полиса, ослањање на дела Токвила и Мила само су неке од многобројних додирних тачака Јовановићевих и Фазијевих политичких погледа.¹²⁶ Сједињене Државе Европе спомињу се у Фазијевом сатиричном делу, а о њима је дискутовао и промишљао Владимир Јовановић.¹²⁷ Обојица су били приврженици позитивистичког погледа на свет и жестоки критичари комунистичких и јакобинистичких идеја, премда је Фази дубље остао укореван у идејама Русоа од Јовановића; попут Фазија, и Јовановић је био свестан разлике између слободе и једнакости,

¹¹⁹ *Срби 1903–1914. Историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд 2015, 33.

¹²⁰ *Истѡ*, 34–35, 37.

¹²¹ V. Lalić, *нав. дело*, 75–80.

¹²² *Истѡ*, 76.

¹²³ С. Јовановић, *Из историје и књижевности I...*, 113.

¹²⁴ Херцен и Јовановић делили су многе сличне, готово истоветне ставове по питању Швајцарске. Херцен је писао да је Швајцарска слободна, републиканска, самоуправна држава у којој нема диктатуре, питајући се како су мирољубиве државе Европе оне у којима су индивидуална слобода и слобода речи мање ометане. Писао је да централизација није подесна за слободу. Сличне ставове исказивао је и Јовановић. А. Herzen, *нав. дело*, 373.

¹²⁵ Јовановић је тврдио да су „Швајцарци према странцима били крути, несавитљиви и мало предусретљиви“, да „грамзе за новцем“ и да своје односе са странцима заснивају на „користи и рачунима“. В. Јовановић, *Успомене...*, 212–214.

¹²⁶ V. Lalić, *нав. дело*, 77–80.

¹²⁷ Н. Fazy, *нав. дело*, 25.

залажући се за правну, а не имовинску једнакост.¹²⁸ Постоји мишљење да је Јовановић урбанизацију видео као један од нужних предуслова политичке самосталности балканских држава.¹²⁹ Премда нема директних писаних доказа, нити је игде то споменуо, могло би се поставити питање да ли је на Јовановићеву замисао за установљење српске народне банке 1879. године¹³⁰ утицао Фазијев допринос подизању кредитних завода у Женеви. Иако су се обојица залагали за слободно привређивање и економске слободе, снажан Фазијев нагласак на банкарску слободу америчког друштвеног система је нешто сасвим особено у односу на мисаону филозофију српског теоретичара, утолико што је Јовановић био свестан различитости демократске свести код швајцарског и српског народа; демократска свест српског народа у великој мери произилазила је из превласти сељаштва, његове економске независности, али и социјалне уједначености, тј. чињенице да унутар српског друштва није било великих, класних разлика. Као основу свог либерализма Јовановић узима парламентарни систем Енглеске, а Фази систем САД-а.

У своје учитеље Јовановић убраја Спенсера и Мила¹³¹, а Фази Русоа и Конта; по речима његовог сина Слободана, Јовановић је за највећег државника свог времена сматрао Гледстона, што се може упоредити са Фазијевим дивљењем Лафајету.¹³² Уз то, Јовановић је велики, ако не суштински значај стављао на национално питање српског народа и његово истовремено спољашње ослобођење, прихватајући Мацинијеву теорију радикалног национализма, чије је методе Фази у познијем добу свог живота критиковао и одбијао.¹³³ Слободан Јовановић је тврдио да је Владимир „осећао несагласност између свог схватања национализма и својих социолошких погледа”, у контексту појаве рационалистичког (будућег милитаристичког) национализма; због тога се може рећи да је Владимир више испољавао мацинијевски идеалистички револуционарни национализам, обележен радом у Уједињеној омладини српској, у односу на Фазијев прагматичан и рационалистички хелветски патриотизам.¹³⁴

За разлику од Фазија, Владимир Јовановић је дуго времена веровао у једнодомни систем, био је, премда теоријски републиканац, у пракси толерантан према уставној монархији, а велики значај, како је истакнуто, придавао је национализму, нарочито оном који је прошао кроз теоријску поставку Мацинија, и његовој укоренености у либерализму, тј. идеји да је спољашње

¹²⁸ Б. Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија...*, 319–321.

¹²⁹ Јовановић је писао: „Швајцарци су најбоље храњена, најбоље обучена нација. Они живе у најфинијим домовима, производе и извозе највише, послују највећим комерцијалним тржиштем, живе дуже од било кога другог, шаљу одмах децу у школу, имају најмању војску, али највећи број школа, [...] плаћају најниже порезе, али и даље уживају више права него било ко други, имају најмањи дуг [...] и неограничену слободу. Зашто? Зато што се Швајцарска изнутра понаша разумно и штеди; једанпут ради да живи слободно и живи слободно да се оживи напредак човечанства.” Вид.: В. Јовановић, *Политички речник. Св. Г., Д., Ђ...*, 645, 715–716, 718.

¹³⁰ ИАБ, ЛФВЈ, К-5 / III, 26.

¹³¹ С. Јовановић, *Из историје и књижевности I...*, 113.

¹³² *Исто*, 113.

¹³³ Б. Милосављевић, *нав. дело*, 315.

¹³⁴ С. Јовановић, *Из историје и књижевности I...*, 108–109.

ослобођење од туторства страних сила предуслов остварењу личних и грађанских слобода.¹³⁵ Мацинијев либерализам имао је упориште у колективизму, али и идејама Француске грађанске револуције, претварајући се у „универзални национализам”.¹³⁶ Такав етнички, „провиђењем условљени” али религиозном мишљу заснован демократски национализам Фазију је остао стран.

Владимир Јовановић¹³⁷ је своје либерално-националне идеје усклађивао са идејама Мацинија у контексту стварања Уједињене омладине српске, а занимљиво је да је Мацини, као што је већ напоменуто, имао веома неповољно мишљење о женевском политичару.¹³⁸ Такође, Владимир Јовановић је, иако критичар цркве, целог живота остао хришћански деиста близак српским владикама и митрополитима, хвалећи слободу и правду у светосављу и заоснивајући га на либерализму.¹³⁹

Овде треба истаћи да је и Слободан Јовановић (1869–1958), Владимиров син, оставио занимљива запажања о швајцарској унутрашњој политици и демократском поретку, будући да је једно време студирао правне науке у Женеви. Он је Швајцарску назвао „смешом представничке и непосредне демократије” у којој народ има суверену улогу; таквом типу демократије, упркос слабостима, Јовановић је предвидео светлу улогу.¹⁴⁰ Непосредна демократија, писао је он, одржала се и у „малим руралним швајцарским кантонима, али треба знати да су становници тих кантона све сами земљорадници и сточари, са наивним срцем и ситним интересима”.¹⁴¹ Он је критиковао непосредну демократију, тврдећи да „народ, не наилазећи ни на какве уставе, мисли да му је све допуштено”, а то се посредно односило на Русоа, који је у идеалу малих античких република видео идеал окупљеног народа који директно одлучује о свему изнетом на датом скупу, што је, уосталом, предвиђао за своју рођену Женевску републику.¹⁴²

Као илустрацију свеобухватног образовања Владимира Јовановића, његове темељне и широке ерудиције у различитим наукама и дисциплинама,

¹³⁵ Б. Милосављевић, *нав. дело*, 67, 316–322.

¹³⁶ Мацинијеве идеје биле су од пресудног значаја за оснивање Уједињене омладине српске, у Новом Саду 1866. године, у којем је Владимир Јовановић имао истакнуту улогу. Д. Т. Батаковић, „Владимир Јовановић: идеолог либерализма у Србији”, *Нова српска ђилчичка мисао* 2–3 (1998), 243–244.

¹³⁷ Никша Стипчевић истиче да Владимир Јовановић није остао под значајнијим утицајем Мацинија, тј. да се постепено удаљавао од његових идеја етичког спиритуализма и поимања демократије. N. Stipčević, *нав. дело*, 163–169.

¹³⁸ О личном и идеолошком сукобу Фазија и Мацинија најречитије говори сам Мацини. Овде упућујемо само на неколико одломака из његових писама у којима спомиње женевског револуционара, из времена када је боравио у Швајцарској. *Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini*, Vol. XI. *Epistolario*, Vol. IV, Imola: Paolo Galeati, 1911, 187, 196, 200, 204, 222–223.

¹³⁹ Б. Милосављевић је Јовановићево деистичко, либерално тумачење српских традиционалних идеја и вредности назвао „деконструкцијом основних српских културних, политичких и националних идеја и образаца”: уместо „Божије милости – народна сувереност, уместо цркве – научни позитивизам, уместо традиције – либерализам”. Б. Милосављевић, *нав. дело*, 300–305.

¹⁴⁰ Љ. Трговчевић, *Планирана елиџа. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 149.

¹⁴¹ Архив Србије (АС), МПС Ф XXIX р–21/1890.

¹⁴² Б. Милосављевић, *нав. дело*, 268.

може да послужи обиман списак литетаруре западних аутора коју је Јовановић користио за свој спис *Еволуција човечанства*, који је по изнетој структури одговарао идејама природног права на које се позивао Фази.¹⁴³ Један од разлога због којих је ценио Швајцарску био је систем јавне наставе.¹⁴⁴ Извесно је да је на својим путовањима у Британији, Француској и Швајцарској пронашао дела тих писаца. Међу тим ауторима спомињу се енглески позитивистички историчар Х. Т. Бакл, социолог Херберт Спенсер, научник Чарлс Дарвин, Жил Барни, оснивач социологије Огист Конт, историчар Фистел де Куланж.¹⁴⁵

Постоји, ваља истаћи, још једна битна разлика између Фазија и Јовановића – први је добар део свог живота био политичар у буквалном смислу, представник општинске власти, човек немалог опсега „моћи”, неретко нападан за узурпацију органа власти и „диктатуру”, склон компромисима, уступцима и политичким маневрима различите врсте, док је други, уз извесне државне функције¹⁴⁶ које је обављао, остао верни поклоник политичке теорије, слободни мислилац и филозоф, професор универзитета, члан разних српских националних културних институција. Различитост њихових животних путева потиче од њихових различитих животних искустава, позива и судбоносних опредељености.

У закључним разматрањима истичемо да, као доследан ученик Русоа, француских просветитеља и британских економиста, Џејмс Фази припада оном кругу мислилаца, и више, политичких делатника XIX века чија је улога била у томе да Европом шире демократски поредак и радикалну политичку теорију. Његов радикализам био је више коренит у захтевању политичких него економских промена, што се донекле може приписати чињеници да је припадао протестантском окружењу и имао хугенотско порекло, мада оно није било пресудно. Одвајање од сенсимониста и револуционарног карбонаризма било је праћено интензивним проучавањем економског либерализма и банкарских институција, чији је добар познавалац и прагматичар био. Био је рушилац калвинистичког идентитета Женева и њен најзначајнији друштвени и политички реформатор. Федералиста по убеђењу, био је истински представник деветнаестовековне Швајцарске, државе јаког средњег сталежа и очврснуле грађанске буржоазије. Магнет за политичке емигранте привукао

¹⁴³ На Фазија су велики утицај имале, осим Цона Лока и Томаса Хобса, идеје Семјуела Пуфендорфа (1632–1694), професора природног права у Хајделбергу и Лунду. Он је био званичан историчар шведских и пруских краљева. Његово дело *Људско и природно право* (*Le droit de la nature et des gens*, 1672), у преводу Жана Барберака (1675–1745), професора природног права у Берлину, Лозани и Гронингену, извршило је пресудан утицај на формирање теорије суверенитета. По Барбераку, принципи природног права су били љубав према самоме себи, друштвеност и религија. Н. Rosenblatt, *Rousseau and Geneva. From the First Discourse to the Social Contract 1749–1762*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 96–98.

¹⁴⁴ „Многе инглеске, руске и немачке породице досељавају се у Швајцарску ради школовања своје деце [...] у швајцарским универзитетима стиче се омладина скоро из свих културних земаља.” В. Јовановић, *Успомене...*, 188. Б. Милосављевић, *нав. дело*, 239.

¹⁴⁵ Међу писцима које је читао налазили су се, између осталог, и ботаничар Кардал Бабингтон (1808–1895), шкотски политичар Хенри Карлдервуд (1830–1897), француски политичар Жил Барни, научник Огист Конт, филозоф Кондијак, историчар Фистел де Куланж и др. ИАБ, ЛФВЈ, К-1 / III, 5.

¹⁴⁶ Јовановић је био министар финансија (1876–1880), председник Српског ученог друштва, члан Српске краљевске академије. Б. Милосављевић, *нав. дело*, 25.

је и Владимира Јовановића, који ће о њему писати похвално и надахнуто. Јовановић је у Фазију пронашао политичког истомишљеника, пријатеља, интелектуалног саговорника. Осим тога, у познанству са њим, Јовановић је наставио да уобличава властите идеје о српској самоуправи и коренима српске демократије.

Швајцарци и Срби били су, премда различити по верском опредељењу, најсличнији по самоуправним тековинама обичајног права и високом степену слободарских настројења. Премда је Јовановићев политички поглед на свет и људско друштво потекао из сличних литерарних и филозофских корена као и Фазијев, нема сумње да је Јовановићево прегалаштво на српској националној идеји тој идеји дало особен и лични печат. Та идеја, неретко називана „либералном по имену, демократском по карактеру”, била је суштински намењена националном ослобођењу српског народа.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Ма KONSTANTIN DRAGAŠ
Institute for Balkan studies
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs

JAMES FAZY (1794–1878) AND VLADIMIR JOVANOVIĆ (1833–1922):
ACQUAINTANCE, INFLUENCES, IDEAS

SUMMARY: The paper examines the life and political ideas of James Fazy (1794–1878), Swiss radical politician, along with similarities and differences in this type of ideas with the ideas and political agenda of Vladimir Jovanović (1833–1922), famous Serbian democratic thinker of 19th century. According to available sources, their friendship lasted from 1864 to 1866, when Jovanović, as political refugee from Serbia, published magazines *Sloboda* (*La Liberté*) and *Srpska Sloboda* (*La Liberté Serbe*) in Geneva and later, during 1870. Unfortunately, among many acquaintances from abroad, Fazy did not record in his memoirs that he met Jovanović. They shared similar views on democratic radicalism, but they looked at the problems of nationalism differently. In the paper, the emphasis is placed on Fazy's ideas and life career, with the aim of discovering the touch points he had with Jovanović, especially in political views. Fazy enabled him to get acquainted with the Swiss political and economic system, which he wanted to apply in certain measure in rural, peasant Serbia, but, on the other hand, Jovanović was able to preserve the autonomy of his own political opinion in relation to the average radical European concept of democratic thought of 19th century.

KEY WORDS: James Fazy, Vladimir Jovanović, Geneva, Geneva revolution, Radicalism, Democracy